

Нескорене часом і “прозірливе” серце Лесі Українки. Хоча минуло вже сто два роки відтоді, як письменниця відійшла в інобуття, вона й досі є “живим” класиком вітчизняної літератури, ”живим нервом” української нації.

Джерела та література

1. Українка Леся. Твори : У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 11. Листи (1898 – 1902). – 478 с.
2. Українка Леся. Твори : У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 12. Листи (1903 – 1913). – 696 с.

Вікторія Марценішко

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТРИЛОГІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ» І РОМАНІ ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»: ВЕРСІЇ І КОНТРВЕРСІЇ

Однією з найпопулярніших постатей української історії в художній літературі є образ гетьмана, полководця Зиновія Богдана Хмельницького. Саме цій незвичайній, суперечливій, навіть таємничій постаті присвячені численні історико-літературні праці, розвідки, статті (Г. Вервеса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Корпанюка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, С. Плохія, Д. Яворницького, Н. Яковенко та ін.) й художні тексти: М. Старицького (драма «Богдан Хмельницький» і однойменний роман-трилогія), О. Корнійчука (драма «Богдан Хмельницький»), І. Ле (трилогія «Хмельницький»), Н. Рибачка («Переяславська рада»), Ліни Костенко (роман у віршах «Берестечко»), П. Загребельного («Я, Богдан») та ін. Зчаста звернення українських письменників до минувшини було свого роду відповіддю-запереченням на викривлене зображення цього періоду польським письменником Г. Сенкевичем. Українські митці, зокрема й М. Старицький, намагалися спростувати в художній формі хибні, на їхнє переконання, уявлення польського автора щодо Хмельниччини, зокрема причин повстання. Хоча безпосередні свідчення того, що своїми творами вони «відповідали» на твір Г. Сенкевича, відсутні, проте їхня «антисенкевичівська» полемічна спрямованість проти нього є очевидною, що зауважують і українські, і польські дослідники [1, 59, 69, 217; 2, 1, 4-5; 3, 267-268]. Найбільше відмінностей між польським і українськими творами спостерігається у трактуванні причин Хмельниччини й оцінці постаті гетьмана, на цих аспектах варто зупинитися детальніше.

Мета статті: здійснити порівняльно-підсумкову типологію художніх версій образу Богдана Хмельницького в трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький» і романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», виявити їхні відмінні та спільні риси.

Політична конфронтація між українцями й поляками на межі століть глибоко відбилися на суспільній свідомості українців, наслідком чого стало функціонування стійкого стереотипу переважання експансіоністських антиукраїнських настроїв серед основної маси поляків. На цю прикмету свого часу звернув увагу В. Доманицький: «Поляки, тобто польське панство, що вбралося туди (в Галичину. – В.М.) більш як 500 літ тому, все до своїх рук прибрали... От через це саме, що українці домагаються собі справедливих прав, а польські верховоди не хочуть їм тих прав дати, бо бояться, що тоді їм прийде загибель, – у східній Галичині йде завзята боротьба між українцями та поляками. Чи ж то давно, яких 40 літ тому, поляки привселюдно заявляли, що вони ніякого українського (чи руського, як пишеться в Австрійській державі) народу не знають, а знають тільки мужиків та попів: «нема Русі: сон поп і хлопі!» [4, 157-158]. Натомість зусиллями офіційної польської пропаганди й історіографії в польському суспільстві утвердився стереотип українця-козака як «різуна й анархіста» і, водночас, уявлення про особливу культурну місію та права поляків на «кресах» («...про Хмельницького, приміром, про козаччину, гайдамаччину коли й згадується, то так, що це все були, мовляв, розбійники, злодії, грабителі, а польські гетьмани та королі – все лицарі та герої» [4, 161], – констатує дослідник, ведучи мову про ситуацію у тогочасних польських освітніх закладах).

Поява української історіографії, зокрема праць М. Грушевського, обґрунтовувала право України на існування, мотивуючи це тяглістю української історії й тим самим претендуючи на «відрив» від польської і російської історії значної частини їхнього «власного» минулого. Найгострішим «сюжетом» у українсько-польських взаєминах залишалася історія українського козацтва, саме навколо нього відбулися перші найгостріші дискусії М. Грушевського та його послідовників з польськими вченими. Як не парадоксально, хоча свої позиції сторони обґрунтовували одними документами, висновки були діаметрально протилежними: для українських істориків козацтво було творцем української державності, оборонцем православної віри, для польських – бунтівливим, анархічним, злодійським елементом, який зруйнував високоцивілізовану Річ Посполиту. Численні польські історики звинувачували М. Грушевського та його учнів у навмисному штучному протиставленні українців полякам, неврахуванні позитивного польського культурного впливу на український народ, втягнення в історію політиків [див. докл.: 5, 288-294].

Як для українського, так і для польського читача ідеальний образ історії був органічно пов'язаний із козацькою темою, широко розробленою романтиками. Козаччина в літературі ХІХ ст. репрезентована цілим масивом талановитих текстів. Це, зокрема, творчість романтиків «української школи» в польській літературі. Між тим літературознавці не

завжди зауважують, що звернення до козацької героїки було не тільки свідченням культурного екзотизму, але й (що не менш важливо) утвердженням права на Україну, її минувшину, її героїку й культурну традицію з боку поляків. С. Єфремов свого часу звернув увагу на цікавий момент: тематику з минулого України значно частіше й охочіше використовувала польська й російська проза, аніж українські письменники [6, 518]. Цей факт безпосередньо пов'язаний з ідеологічним чинником: польська література бачила в минувшині України, в козацтві частину своєї національної історії. Цей контекст розкривав відмінність завдань письменників кінця XIX століття: українцям доводилося за допомогою історичних творів боронити своє право на історію, доводити, що козащина є органічним явищем саме українського національного духу.

Трилогія М. Старицького «Богдан Хмельницький» і роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» були своєрідними антиподами у потрактуванні тих самих історичних подій (Хмельниччина і занепад Речі Посполитої). Об'єднує історичні романи обох письменників не лише зацікавлення темами зі спільного минулого України й Польщі, а й зосередження уваги на його (минулого) переломних, драматичних моментах. Історія зображується в аналізованих творах таким чином, щоб вона промовляла своїм патріотичним змістом до сучасників, активізувала в них одвічне прагнення свободи, стверджувала тяглість національно-патріотичних настроїв і визвольних змагань. Тому неодмінним атрибутом аналізованих романів є просвітницько-виховна тенденція, що була однією з особливостей історичної прози другої половини XIX ст. Письменників єднає орієнтація не на реконструкцію історії, а на трансформацію історичного змісту в міфологічний задля досягнення «функціональної дієвості» (Г. Грабович). Вибір письменниками тих або інших подій, зафіксованих історичними документами (почасти це стосується і репрезентації історичних діячів), здійснювався з огляду на ідеологічні завдання, що диктували розуміння історичної прози як белетризованої пропаганди, популярної аргументації національних візій у минулому.

В аналізованих романах образ історичної доби будується за схемою: видатні особи + загальний фон [7, 64]. Перший чинник передбачає зображення дійсних, найчастіше видатних героїв національної історії, що має гарантувати правдоподібність, вірогідність, а також відповідність історичним документам. Другий забезпечував свободу інтерпретації, проте із дотриманням загального образу доби таким, яким він вписувався в національну історіографію (традицію). У зображенні тла (загального повстання, народу) обидва письменники близькі до ідеалізації. Відтак соціальні, звичаєві, релігійні та інші суперечності всередині етносу ними виразно ігноруються, оскільки це суперечить загальній ідеологічній настанові їхніх творів. Якщо в Г. Сенкевича апологетизованою силою, що

є виразником польськості, є рицарство, шляхта, то у М. Старицького в аналогічній ролі виступає ідеалізоване українське козацтво.

Запрограмованість у характеристиках героїв виявляється в їхніх однозначній інтерпретації. Одні стають символічними проєкціями національного характеру, інші – втіленням зла (вороги, зрадники). З цього приводу Я. Поліщук пише: «Часом доходить до курйозності, наприклад, тоді, коли характеристики дзеркально повторюються із протилежними оцінками: Сенкевич *contra* Гоголь, Старицький *contra* Сенкевич» [8, 50]. У межах композиції важливим є дотримання симетрії між героєм і антигероєм, конкретним і загальним.

У творенні в романах образу доби привертає увагу вибіркове, навіть фрагментарне висвітлення історичних подій. Це також було безпосередньо пов'язане з провідною тенденцією, яку вкладали письменники в романні форми. Оскільки йшлося про узагальнену картину певної доби, автор був вільний у доборі фактів і не почувався зобов'язаним дотримуватися послідовної хронології.

Таким чином, можна вважати, що трилогія «Богдан Хмельницький» М. Старицького стала своєрідною полемічною відповіддю Г. Сенкевичу на його трилогію про героїчні вчинки поляків у важкі для польського народу часи. Принцип відповідності дотриманий у схемі «герой + тло», але не менш важливим є вибірковий характер трактування подій національної історії. В романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевич на перший план висував ті епізоди, котрі становили мілітарну або принаймні моральну перемогу польської зброї – облогу Збаража, Ченстохови, Кам'янця, битви під Берестечком, Варкою, Хотином. Очевидно, що вибір письменниками тих або інших подій, зафіксованих історичними документами (почасти це стосується і репрезентації історичних діячів), здійснювався з огляду на ідеологічні завдання, що диктували розуміння історичної прози як белетризованої пропаганди, популярної аргументації національних візій у минулому.

На думку дослідників, Г. Сенкевич уміло використав обґрунтовані К. Шайнохою в праці «Два роки нашої історії» міфологему про Річ Посполиту як «мур християнства» й тезу про польську колонізацію як визначальний чинник розвитку України в XVII ст., особливий характер її населення як рушійну силу повстання [9, 189]. Проте історик при цьому детально зобразив усі форми утисків в Україні: соціальні, національні та релігійні, наголошуючи на їхній особливій жорстокості, порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої. Натомість у романі «Вогнем і мечем» основною причиною повстання визнано «дикість» українства й заперечено існування будь-якої форми гноблення. «Мотивація «бунту» в художньому творі ґрунтується, з одного боку, на спотвореній рецепції історичних нарисів, а з іншого – на дещо трансформованій романтичній традиції й бароковому топосі «перевернутого світу» [10, 13]. Г. Сенкевич рішуче

відкидає аргументи про нерозумну політику, почуття провини перед українцями. У його романі Україна постає як щось демонічне, абсолютно чуже, тому й не має нічого спільного з Польщею. Козаки, на його думку, позбавлені найменшого почуття патріотизму, прагнуть лише до «дикої волі і несвідомо руйнують плоди вікової праці шляхтичів» [11, 132]. Повсталі маси зображені демонічними, стихійними, розгнуданими.

Причини повстання Г. Сенкевич вбачає в особистій помсті Хмельницького за вчинені йому Чаплинським образи: «Этот кровавый гетман, исполин, собирался личную обиду вымести на миллионах людей» [2, 124]. Потім один із героїв патетично дорікає Хмельницькому, що він «через особисту образу і приватну сварку» піднімає страшне сум'яття тільки тому, що Чаплинський забрав у нього хутір і вилаяв його, будучи нетверезим. Звичайно, не можна ігнорувати фактор особистої образи Хмельницького, тим більше, що він втратив не тільки хутір, а й дружину, сина. Проте тільки спільний гнів і всезагальне насилля можуть викликати потужний суспільний резонанс. За винятком особистої помсти Г. Сенкевич не помічає ніяких інших причин для повстання. За його концепцією вчинками гетьмана керує лише егоїзм і користолюбство.

Причини повстання Хмельницького «найоб'єктивніші» тогочасні публіцисти й документалісти мотивували не тільки природними рисами характеру українців – зрадливістю, ненавистю до ляхів, а й утисками з боку польського панства, божою карою за гріхи шляхтичів, моральним занепадом суспільства [9, 139]. Тому принципово важливою для розуміння історіософської концепції твору постає розмова Хмельницького і Скшетуського про козацьке повстання. Фактично, молодий шляхтич читає гетьману строгую нотацію, мотиви якої відображають головні постулати шляхетської ідеології. На початку розмови Хмельницький вказує, щоправда, не досить чітко, на гноблення шляхтою селян, однак поляк на це відповідає наступним чином: «Если допустим, что это правда, то кто тебе, гетман, поручил суд и расправу. Ты увлекаешься гордостью и жестокостью. Суд и наказание ты должен предоставить Богу... Если бы даже все шляхтичи и князья были изверги, что впрочем неправда, то судить их может лишь Господь на небесах и сеймы на земле, но не ты, гетман» [11, 194]. Гетьман натомість не може достойно відповісти Скшетуському і лише п'є горілку або хапається за ніж. Таким чином, повстання проти шляхетських звичаїв, усталеного шляхетського порядку подається в дусі сарматизму як величезний гріх, після якого Хмельницький не міг сподіватися на помилування небесного суду. Гетьман у романі боїться своєї величі, розгублений перед розмахом «бунту». Досить популярною програмою дій серед авторів польської мемуарної літератури було повне винищення козацтва, православ'я і навіть українського населення, тому вони захоплено вітають Ярему Вишневецького, оспіваного в поезії й прозі.

Проблема мотивації причин війни, розпочатої Хмельницьким, у романі Г. Сенкевича і трилогії М. Старицького набуває різного історіософського потрактування, а часом і полемічної загостреності. Подана в антиукраїнському дусі польською стороною, вона негативно представляла національну сутність України та українців у європейському просторі. Польський письменник щоразу мотивує початок громадянської (саме громадянської, а не визвольної) війни прагненням дикого населення до розбою, сваволі, анархії, підпалів, апелюючи до романтичного стереотипу свободи, запорозької вольниці: «...дикий за своєю природою люд горнувся до нього (Хмельницького. – В.М.), бо коли мазовецький чи великопольський селянин без нарікань ніс це ярмо гноблення й утисків, яке в усій Європі тяжіло над «нащадками Хама», українець, разом з повітрям степів засвоював любов до необмеженої, дикої й буйної, як самі степи, свободи. Чи ж хотілося йому ходити за панським плугом, коли погляд тонує у божій, а не панській пустелі, коли з-за порогів його кликала Січ: «Кинь пана й іди на волю!» – коли жорстокий татарин учив його війни, призвичаював його очі до пожеж і вбивств, а руки до зброї? Чи ж не краще йому було у Хмеля бушувати і панів різати, ніж гнути горду спину перед підстаростою?» [11, 174]. Таким чином традиційні мотиви романтичної поезії, притаманні, зокрема «українській школі», яка оспівувала культурну і природну самобутність українського регіону, прагнення народу до соціальної та політичної свободи, на сторінках роману трансформувалися в «дику» свободу всюдозволеності і свавільності. «Їм не треба ніякої іншої свободи, крім свободи для грабунків і підпалів» [11, 165], – такий сумний висновок робить Адам Кисіль.

На противагу до роману Г. Сенкевича М. Старицький виписує в трилогії численні картини й епізоди, котрими прагне аргументовано заперечити звинувачення українців у жорстокості й варварстві, творить інший, цивілізований, європейський образ України. Зображуючи українське суспільство того часу, М. Старицький переконливо показує його високоморальним і духовним, наголошує на глибоких і міцних національних традиціях суспільного буття, культури, віри. При цьому український белетрист (на відміну від Г. Сенкевича) намагається уникати ідеалізації своїх героїв, зокрема й Хмельницького. Письменник прагнув репрезентувати об'єктивну картину формування рушійних сил державотворення, показати роль і місце гетьмана в цих подіях. Тому багатогранний образ Хмельницького як людини, як воїна і лідера нації вирізьблюється у творі не лише авторською оцінкою, характеристикою з уст козаків, селян, рідних, самохарактеристикою, а й у порівнянні з персонажами протилежного табору, наприклад, із князем Єремією Вишневецьким.

У романі Г. Сенкевича мотив зрадництва найтісніше пов'язаний з образом Хмельницького, який контрастно протиставляється Вишневецькому. Для польського белетриста Хмельницький – не геніальний гетьман, котрий

зумів організувати народ на боротьбу, підтримував дипломатичні відносини з іноземними державами, а огидна постать, зображена в зневажливо-зниженому тоні як «гультай», котрий уособлює селянську «запеклу злість і ненависть до своїх панів». В основі художньої концепції цього образу – неусвідомлена суперечність між словами про кривди мільйонів, якими він прикриває свої наміри («Це вже не був скривджений Хмельницький, який утікав на Січ через Дике Поле, а гетьман Хмельницький, кривавий демон, велетень, месник власної кривди на мільйонах» [11, 159]), і романною дійсністю, де кривди зазнав лише гетьман; між егоїстичним прагненням особистої помсти (у романі це анонсовано як дійсність) та проголошеною боротьбою за визволення усього народу («брехливі» твердження гетьмана).

Аби остаточно утвердити бачення історії відповідно до свого ідеалу, прозаїк прямо характеризує цю суперечність між поглядами Хмельницького та «дійсністю»: «Разом із силами ріс у ньому і той непомірний, неусвідомлений егоїзм, рівного якому історія не бачила. Уявлення про добро й зло, злочин і чесноти, насилля і справедливість злилися в душі Хмельницького в одне ціле з поняттями власної кривди та особистого блага. Той був для нього праведний, хто був із ним; той злочинець, хто проти нього. Він ладен був нарікати на сонце і сприймати як особисту образу, коли воно не світило тоді, як йому було треба. Людей, події й увесь світ він міряв власним я» [11, 219]. На думку Г. Сенкевича, Хмельницький не зумів подолати свій марнославний егоїзм, хоча й розумів його руйнівний вплив як на суспільно-державні справи, так і на особисте життя. На відміну від Вишневецького, гетьман забуває про моральність, не може й не хоче побороти в собі гординю, тому й завдає величезної, непоправної шкоди Україні й Речі Посполитій, стаючи винуватцем їх занепаду, – такий лейтмотив осмислення Г. Сенкевичем указанного типу проблем.

Отже, персонажі М. Старицького й Г. Сенкевича репрезентують романтичний тип людини – це сильні особистості, лідери, правителі, вожді, харизматичні діячі національної історії. Характерні ознаки романтичного стильового дискурсу можна спостерегти у видимій одноплосщинності й відповідному ідейному навантаженні образів, у портретних деталях, в описі любовних почуттів і батальних сцен, у гіперболізації почуттів. Запрограмованість у характеристиках героїв виявляється в їхній однозначній інтерпретації: одні стають символічними проєкціями національного характеру, інші – втіленням інфернального зла (ренегати й вороги). Ремінісценцією романтичного образу козака у творах М. Старицького й Г. Сенкевича є Богдан Хмельницький. У зображенні М. Старицького він є яскравим персонажем, котрий втілює вищі духовні цінності людини, гідним представником свого народу. Письменник наголошує на ролі гетьмана у прийнятті доленосних рішень, на його внеску у визвольній війні. Натомість у Г. Сенкевича Хмельницький

репрезентує тип романтичного героя із властивими йому сильними переживаннями й пристрастями, бурхливими виявами гніву, стилізованою під фольклор мовою, у характеристиці персонажа поєднується ліризм, романтичність, чуттєвість з грубістю і простацтвом, що інколи доходить до ексцентричності; лицарська честь, відчайдушність – із дикістю, мстивістю, жорстокістю, вибухами насильства.

Джерела та література

1. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: [монографія] / В. Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.
2. Баран Є. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX ст. і Орест Левицький / Є. Баран. – Л.: Логос, 1999. – 144 с.
3. Валюс Е. Від Запоріжжя до України – формування національної свідомості в польській та українській історичній романістиці / Е. Валюс // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії 36. наук. пр. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; Відп. ред. та упор. Р. Радишевський. – К., 2005. – Т. 7. – С. 267 – 268.
4. Доманицький В. З науково-творчої спадщини. Статті, нариси, рецензії: у 2 книгах / В. Доманицький. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. – Кн. 1. – 440 с.
5. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк // Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX I XX w. – Rzeszów, 2004. – Т. II. – С. 288 – 294.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
7. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. «Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта / Р. Багрій; пер. з англ. Л. Шарінової. – К.: Ред. журн. «Всесвіт», 1993. – 296 с.
8. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: [монографія] / Я. Поліщук. – К.: Академвидав, 2008. – 304 с.
9. Sztachelska J. Czar i zakłęcie Sienkiewicza. Studia i szkice / J. Sztachelska. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003. – 277 s.
10. Чужа Т. Топос «перевернутого світу» у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» / Т. Чужа // Слово і час. – 2003. – № 1. – С. 51 – 55.
11. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: у 2 т. / Г. Сенкевич; пер. з польс. Є. Литвиненка. – Тернопіль: Богдан, 2006. – Т. 1. – 544 с.

